

Andrzej Chodubski*

Konteksty biografii pogranicza: Polacy na Kaukazie w XIX i XX wieku

The Contexts of Borderland Biographies: Poles in the Caucasus in the Nineteenth and Twentieth Centuries

Abstract: This article indicates that Poles originating from the Polish borderland clearly marked their cultural and civilizational presence in the nineteenth and twentieth centuries. They were characterized by courage, entrepreneurship and adaptability, i.e. features that were perceived as typical of borderland residents. They enjoyed respect and understanding from the peoples of the Caucasus. Their attitudes and behaviours were full of contradictions. On the one hand, they emphasized their so-called cultural superiority; on the other hand, they criticized the foreign cultural, and especially political, reality and pointed out that their rights were limited, as a result of which they felt like *strangers* living among strangers. In their biographies, they revealed different contexts of national origin. They pointed to their attachment to the place from which they descended, Polish culture and the Russian reality in which they lived, acquired education and worked professionally.

Keywords: biography, Poles in the Caucasus, borderlands, cultural activity, national identity

W rozpoznawaniu przestrzeni pogranicza ujawnia się ich duża specyfika kulturowo-cywilizacyjna. Z jednej strony postrzega się je jako przeciwieństwo centrum życia politycznego państwa, jako ostoję konserwatyzmu, peryferia życia kulturowego, z drugiej

* Andrzej Chodubski – prof. dr hab., profesor zwyczajny na Uniwersytecie Gdańskim, polac@univ.gda.pl.

zaś – przestrzeń przenikania się, krzyżowania różnych kultur i wartości¹. Zauważa się, że przestrzenie pogranicza generują szczególne cechy społeczeństwa. Wśród nich dużą nośność zdobywają: odwaga, przedsiębiorczość, tolerancja, otwartość na oswojanie obcych wzorów życia kulturowego, przystosowawczość do zmieniającego się ładu społeczno-politycznego. Jednocześnie dostrzega się, że z przestrzeni pogranicza (tzw. kresów) wywodzi się wielu luminarzy kultury i sztuki. Egzemplifikację tej rzeczywistości stanowią powszechnie znani przedstawiciele polskiej kultury, a w tym literaci, artyści czy ludzie polityki. Przypomina się, że z tzw. Kresów Wschodnich wywodzili się, m.in. Mikołaj Rej (z Rusi Czerwonej), Szymon Szymonowicz (ze Lwowa), Adam Naruszewicz (z Pińszczyzny), Hugo Kołataj (z Wołynia), Adam Mickiewicz (spod Nowogródka na Białorusi), Juliusz Słowacki (z Krzemieńca na Wołyniu), Eliza Orzeszkowa (z Milkowszczyzny na Białorusi), Leopold Staff (ze Lwowa), Kazimiera Iłłakowiczówna (z Wilna), Jan Parandowski (ze Lwowa) czy gen. Tadeusz Kościuszko (z Mereczowszczyzny na Białorusi), gen. Romuald Traugutt (z Szostakowa na Białorusi), Stanisław Moniuszko (z Ubiel na Białorusi). W ich działalności i twórczości charakterystyczne są ogniwa tzw. kresowości, a wśród nich zwłaszcza: patriotyzm, przywiązanie do stron rodzinnych, otwartość i krytycyzm wobec otaczającej rzeczywistości społeczno-politycznej, zaufanie do edukacji, aktywność intelektualna, a w tym twórcza, tolerancja wobec współistnienia odmiennych kultur oraz otwartość na ich oswojanie. Cechy te z dużą siłą ujawniły się w przestrzeni tzw. polskich Kresów Wschodnich².

W XIX w. ich wielu mieszkańców Kresów zarówno przymusowo, jak i dobrowolnie udało się na Kaukaz³. Byli to przede wszystkim ludzie młodzi, którzy trafiali tam jako rekruci armii carskiej oraz zesłańcy polityczni. W połowie XIX i na początku XX w. jako carski aparat urzędniczy przybywali do nowo tworzących się instytucji życia kulturowego oraz dobrowolnie w poszukiwaniu pracy na Kaukazie, w tym w poszukiwaniu i przy eksploatacji ropy naftowej. Jako ludzie starannie wykształceni (często absol-

- 1 A. Chodubski, *Kresy jako specyficzna wartość cywilizacyjna*, w: *Kultura pogranicza – pogranicze kultur = Kul'tura pogranič'â – pogranič'e kul'tur*, red. A. Bobryk, Siedlce–Pułtusk 2005, s. 55–70.
- 2 A. Chodubski, *Wartości kulturowe pogranicza polsko-wschodnio-słowiańskiego w warunkach ujawniających się znaków globalizacji świata*, w: *Wielojęzyczność i wielokulturowość na pograniczu polsko-wschodniosłowiańskim: materiały z międzynarodowej konferencji naukowej*, Białystok–Supraśl, 27–29 maja 2002, red. Z. Abramowicz, Białystok 2002, s. 193–199.
- 3 A. Chodubski, *Polacy na Kaukazie po powstaniu styczniowym*, „Przegląd Polsko-Polonijny”, 4 (2012) z. 2, s. 175–186.

wenci rosyjskich szkół wyższych), a także rozumiejący znaki etniczności (wynikające z doświadczenia życia kresowego) dobrze adoptowali się i integrowali w wieloetnicznej przestrzeni regionu. Zdobywali uznanie kaukaskich narodowości. Ceniono ich za posiadaną wiedzę, taktowne zachowanie w stosunkach pracy i wysoką kulturę osobistą.

W ich postawach ujawniały się różne konteksty postaw, zachowań, wartości, które miały osadzenie w rzeczywistości kulturowo-cywilizacyjnej pogranicza. W pierwszej połowie XIX w. sławę i uznanie zdobyli, m.in. Michał Butowt-Andrzejkiewicz, Aleksander Chodźko, Józef Chodźko, Tadeusz Łada-Zabłocki, Kazimierz Łapczyński, w drugiej połowie XIX i na początku XX w. m.in. Karol Bohdanowicz, Władysław Massalski, Hieronim Stebnicki, Józef Talko, Stanisław Zuber, a w XX w. Michał Downar-Zapolski, Józef Jeśman, Aleksander Makowielski, Natalia Miklaszewska, Wanda Urłowska.

W pierwszej połowie XX w. na Kaukazie znaleźli się przede wszystkim zesłańcy polityczni, ludzie wywodzący się z rodzin szlacheckich, zdobywający staranne wykształcenie oraz angażujący się w konspiracyjną działalność polityczną. Ujawniali zwykle związek z kulturą polską, przywiązanie do ziem kresowych, z których się wywodzili, publicznie występowali w roli poddanych Rosji, z czym nie godzili się w życiu prywatnym.

Michał Butowt-Andrzejkiewicz (1798–1860)⁴ wywodził się z rodziny szlacheckiej ze Żmudzi, wchodzącej w skład północnej części Litwy. Studiował w Wilnie. Związał się z ruchem konspiracyjnym budzącym patriotyzm młodzieży, a zwłaszcza ruchem kierowanym przez Szymona Konarskiego (1808–1839). Za owe kontakty został skazany na zesłanie na Kaukaz, na którym spędził 18 lat (1839–1856). Przebywał w kilku miejscach, m.in. w Tyflisie (Tbilisi), Szemaszach, Baku, Kubie, Derbencie, Temir-Chan-Szurze (Bujnaksku). Dzięki staraniom rodziny uzyskał możliwość podróży po regionie, wyjazdy odbywał pod nadzorem konwojenta. Za żołd, który tam otrzymywał, mógł kupować książki. Nawiązał kontakty z Polakami zajmującymi się życiem literackim, m.in. z pochodzącym z Witebszczyzny Tadeuszem Ładą-Zabłockim i Władysławem Strzelnickim z Wołynia. Wykazywał zainteresowanie regionem, jego przeszłością i teraźniejszością, którą obserwował. Przygotował do druku pracę, pt. *Szkice Kaukazu*. Wydał ją w 1859 r. na własny koszt, jako że wydawcy nie wykazali zainteresowania nią, a ponadto niektórzy tzw. polscy literaci przebywający na Kaukazie kierowali pod jego adresem krytyczne uwagi, np. nazywając go kompilatorem.

4 Andrzejkiewicz Michał Butowt, „Przegląd Literacki”, 3 (1998) nr 2, s. 6; A. Chodubski, *Zainteresowania kaukazologiczne Michała Butowta Andrzejkowicza*, <http://www/b492894500.nazwa.pl/biblioteka>, dostęp: 15.04.2016.

Analiza tekstu Andrzejkowicza przekonuje, że był on wnikliwym obserwatorem otaczającej go rzeczywistości kulturowo-cywilizacyjnej. Dostarczał informacji o specyfice kulturowej regionu, a w tym o życiu tamtejszych zesłańców, przebywających w garnizonach. Wiele zjawisk prezentował na tle porównawczym. Mimo ulegania procesom rusyfikacji zachowywał przywiązanie do polskiego kontekstu swojej biografii. Pisał o tym: np. „podczas 18-letnich wędrówek po obczyźnie, odwykło ucho od czysto polskich dźwięków”⁵.

Aleksander Chodźko (1804–1891) pochodził z Krzywiczek nad Wilejką. Studiował literaturę na Uniwersytecie Wileńskim. W 1823 r. za przynależności do Towarzystwa Filaretów został aresztowany. Po rocznym pobycie w więzieniu otrzymał nakaz opuszczenia ziem litewskich. Przeniósł się do Petersburga, gdzie podjął studia orientalistyczne. Po ich ukończeniu skierowany został do pracy jako tłumacz w rosyjskim konsulacie w Tebrizie (w południowej części Azerbejdżanu). Następnie przeniesiono go do pracy w Teheranie i Reszt (Gilian) nad Morzem Kaspijskim. Ujawnił tam zainteresowanie miejscowym folklorem. Zbierane utwory tłumaczył na język angielski, a następnie publikował w Londynie. Wydawał je także w Petersburgu w języku rosyjskim; przygotowując edycję testów, zwracał uwagę na specyficzne zjawiska natury i kultury regionu, z którego pochodziły. W 1841 r. wyjechał na urlop do Francji, postanowił pozostać tam na stałe. Napisał o tym w liście do Adama Mickiewicza – kolegi z czasu studiów:

Przez jedenaście lat pobytu na Wschodzie [...] służyłem uczciwie, nieraz zręcznie. Nagrody i pochwały mnie nie cieszyły, wśród kolegów byłem cudzy, inny od nich myślą, cierpiełem [...]. Nieznalazszy w widokach służebnych potrzebnego żywiołu, rzuciłem się do poezji wschodniej, lecz ta lepiej poznana, znudziła mnie. Rozpusta z kobietami wschodnimi nie na długo ogłuszała głos wstający wewnątrz. Potrzeba moralnego odrodzenia się coraz więcej była nieodbyta⁶.

We Francji zasłynął jako wybitny orientalista. W 1852 r. opublikował *Gramatykę perskiego języka literackiego*. W 1874 r. opracował *Słownik polsko-angielski*, a w 1890 r. *Słownik angielsko-polski*. Były one wielokrotnie wznawiane.

W jego życiu i działalności czytelne były konteksty pogranicza, tzw. polskich Kresów Wschodnich oraz Kaukazu (ścierania się lokalnych kultur, obecnych nawet w folklo-

5 A. Chodubski, *Polacy litewscy na kaukaskim zesłaniu w XIX i na początku XX wieku*, w: *Litwa. Dzieje, naród, kultura: materiały z konferencji naukowej, Kraków 8–10 maja 1997*, red. G. Lemanaité, P. Bukowiec, Kraków 1998, s. 48.

6 J. Reychman, *Podróżnicy polscy na Bliskim Wschodzie w XIX w.*, Warszawa 1972, s. 258.

rze z wpływami rosyjskimi). Umiejętność szybkiego uczenia się i zdolność adaptacji w nowym środowisku pozwalały mu godzić wpływy kultury lokalnej z odgórnie narzucaną ideologią. Wobec nieakceptacji strategii politycznej caratu udał się na emigrację. Pozostał jednak wierny ideałom dziedzictwa pogranicza. Dawał temu wyraz w pracy zawodowej, m.in. wykładał literaturę słowiańską w Collège de France, następnie ogłosił w języku angielskim i francuskim wiele rozpraw dotyczących filologii orientalnej. Na grunt zachodnioeuropejski wprowadzał folklor pogranicza azerbejdżańskiego oraz wartości kultury i języka uznawanego za literacki. W jego biografii ujawniały się ogniwa osadzone w ideałach romantycznych, w tym m.in. bunt przeciw narzucanemu porządkowi politycznemu, udział w życiu konspiracyjnym, fascynacja dawnymi wartościami Orientu, indywidualizm, patriotyzm, przywiązanie do wartości ojczyźnianych.

Józef Chodźko (1800–1881)⁷ – brat Adama Chodźki był absolwentem Wydziału Matematyczno-Fizycznego Uniwersytetu Wileńskiego. Zagłębiał wiedzę geodezyjną i astronomiczną. Brał udział w konspiracyjnych organizacjach studenckich. W 1821 r. wstąpił do służby wojskowej. Nie zaniechał jednak działalności określanej mianem patriotycznej; w 1831 r. otrzymał nawet propozycję objęcia kierownictwa akcją powstańczą w Wilnie. Władze carskie pozyskawszy informację o jego konspiracyjnym zaangażowaniu politycznym poddały go ścisłemu nadzorowi oraz skierowały do prowadzenia prac geodezyjnych w Mołdawii, a w 1840 r. na Kaukazie. Powierzono mu dokonanie pomiarów geodezyjnych przestrzeni kaukaskiej. Podjął się realizacji zadania metodą triangulacji. W 1847 r. mianowano go pułkownikiem i powierzono obowiązki naczelnika pomiarów geograficznych Kaukazu. W czasie tej działalności, w 1850 r. był pierwszym zdobywcą góry Ararat. Według przekazów biblijnych, na tym szczycie zatrzymała się arka Noego. Józef Chodźko wraz z uczestnikami grupy badawczej przebywał na nim 6 dni, prowadząc badania i obserwacje geodezyjne i meteorologiczne. Wyniki tych badań geograficzno-geodezyjnych publikował m.in. na łamach periodyków i prac naukowych wydawanych przez Rosyjskie Towarzystwo Geograficzne. W Tyflisie zorganizował kaukaski oddział tego towarzystwa. Pozyskał do współpracy z nim wielu Polaków. Niektóre wyniki badań publikował w języku francuskim. Spośród jego publikacji duży rozgłos zyskało opracowanie *Orografia Kaukazu*. Na język polski podjął się tłumaczenia jej botanik Ludwik Młokosiewicz. Nie zostało ono jednak opublikowane; jego rękopis jest przechowywany w Bibliotece Polskiej Akademii Umiejętności w Krakowie

7 B. Zwolski, *Chodźko Józef*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 3, Kraków 1937, s. 385–386.

(rkps 1252, k. 52). Władze carskie wysoko ceniły jego pracowitość oraz rezultaty badań geograficznych. W 1852 r. mianowano go generał-majorem, w 1862 r. generał-porucznikiem. W 1871 r. został członkiem honorowym Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego.

W jego biografii ujawniały się konteksty wartości życia kresowego. Dużą wagę przywiązywał do poszerzania wiedzy i zdobywania kwalifikacji zawodowych, co wiązało z uzyskaniem wysokiej pozycji w przestrzeni społecznej. Wyróżniał go indywidualizm, funkcjonowanie w sferze konspiracyjnej. Ujawniał jednocześnie łatwość przystosowania do otaczającej go rzeczywistości politycznej, co wyrażało się w służbie w carskiej armii. Swoją postawą i działalnością ujawniał identyfikację zarówno z tożsamością kulturową polską (w sferze prywatnej) i rosyjską (w wymiarze oficjalnym, poprawności politycznej).

Tadeusz Łada-Zabłocki (1813–1847)⁸ pochodził z Witebszczyzny. W Witebsku zdobył wykształcenie podstawowe i średnie. Ujawniając zainteresowania humanistyczne, podjął studia z zakresu literatury na Wydziale Historycznym Uniwersytetu Moskiewskiego. Tam włączył się w nurt aktywności patriotycznej. W 1833 r. został aresztowany za przynależność do Towarzystwa Miłośników Literatury Ojczyzny oraz napisanie wiersza obrażającego instytucję caratu. Skazano go na 24 lata katorgi, którą miał odbywać jako prosty żołnierz w carskich garnizonach na Kaukazie. Na zesłaniu przebywał 10 lat. Służbę wojskową odbywał w garnizonach stacjonujących na Przedkaukaziu, w Dagestanie, Azerbejdżanie i Gruzji. Ujawnił tam dużą otwartość na otaczającą go rzeczywistość geograficzno-przyrodniczą i społeczną. Nawiązywał kontakty z zesłańcami oraz miejscowymi działaczami społecznymi i kulturalnymi. Zdolności literackie sprawiły, że zainteresowali się nim przedstawiciele kaukaskiej inteligencji, m.in. Abbas Kuli Aga Bakichanow, Mirza Fatali Achundow, Britwiłowicz Tumaniszwili, Georgij Eristawi. Starali się oni pozyskać go do realizacji swoich inicjatyw literackich. Na przykład Abbas Kuli Aga Bakichanow powierzył mu tłumaczenie swojego dzieła *Historia Wschodniej części Kraju Zakaukaskiego*. O zadaniu tym Łada-Zabłocki pisał w liście do Józefa Ignacego Kraszewskiego:

Przed kilkoma dniami zająłem się tłumaczeniem z języka perskiego na ruski „Historii Zakaukaskiego Kraju” przez Abbasa-Kuli-Baki-Chana, pod okiem autora.

8 A. Chodubski, *Azerbejdżan – Polska. Odśłony kontaktów kulturowych*, Toruń 2015, s. 148–151.

Praca ta, do której zmuszony byłem *ex officio*, pochłania mi obecnie wszystkie chwile wolnego czasu⁹.

Zaś poeta i publicysta gruziński Michał Tumaniszwili dostarczył Ładzie-Zabłockiemu materiały do opracowania zarysu literatury gruzińskiej. Ponadto Łada-Zabłocki przetłumaczył *Czarę Tumaniszwilego*, a ten gruziński poeta zrewanżował się przekładem *Alazańskiej doliny* Łady-Zabłockiego. Utwory poetyckie Łady-Zabłockiego wypełniała rzewność i tęsknota za rodzinnymi stronami. Publikował je na łamach czasopism: „Atheneum”, „Gwiazda”, „Rocznik Literacki”, „Rubon”. Charakterystyczną formą literacką w jego twórczości były romantyczne rapsody pogrzebowe.

Wykazując zainteresowanie rozwojem literatury, starał się wspierać organizacyjnie Polaków przejawiających na zesłaniu zainteresowania literackie. Podjął nawet próbę wydawania w Tyflisie pisma literackiego. W swoich działaniach na zesłaniu i w twórczości literackiej podkreślał przywiązanie do ziemi witebskiej. Postrzegał różnorodność etniczną Kaukazu. Odnosił się z szacunkiem do narodów, wśród których przebywał. O tym regionie pisał, m.in.

Jak tu chłodno o ziemio Kaukazu,
Ile ty w sobie mieścisz tajemniczych cudów,
Jakże lubię te bryły omszonego głazu,
I dzięki męstwo twych ludów¹⁰.

W sytuacjach bezsilności swojego położenia oddawał się zadumie, co wyrażał w utworach, takich jak: *Duma nad brzegiem Morza Kaspijskiego*, *Dumanie Czerkiesa u stóp góry śniegowej Kazbeg*, *Do Opatrzności*, *Do brzozy w górach kaukaskich*. W sytuacji pobytu w różnych przestrzeniach komunikacji językowej starał się je oswajać, m.in. posługiwał się językami azerbejdżańskim i gruzińskim. Otwartość na naukę języków wynikała z doświadczenia życia kresowego, gdzie charakterystyczna jest tzw. polifoniczność, tj. posługiwanie się kilkoma językami w życiu kulturowym. W życiu zesłańczym nawiązywał kontakty z różnymi grupami etnicznymi.

Po 10 latach pobytu w carskich garnizonach został mianowany oficerem. Nie uzyskał jednak zgody na powrót do Witebska. Władze carskie, doceniając jego zaangażowanie

9 Biblioteka Jagiellońska, rkps 6458/N. Korespondencja Józefa Ignacego Kraszewskiego.

10 T. Łada-Zabłocki, *Poezje*, Petersburg 1895, s. 189–190.

w życie kulturalne, powierzyły mu stanowisko zarządcy kopalni soli w Kulpach (Armenia). Zmarł na cholerę po dwóch latach pobytu w Armenii.

Kazimierz Łapczyński (1823–1893)¹¹ pochodził z rodziny ziemiańskiej osiadłej w Kupiszkach, położonych w północnej Litwie. W Warszawie zdobywał wykształcenie inżynierskie. Ujawniając zainteresowania sprawami politycznymi, w 1846 r. został przymusowo skierowany do służby wojskowej w garnizonach stacjonujących na Kaukazie. Przebywał w nich 11 lat (1846–1856). Początkowo odbywał służbę jako prosty żołnierz. Po pewnym czasie zatrudniono go przy budowie twierdz, gdzie powierzono mu kierownictwo realizacji całościowych zadań. Władze wojskowe, doceniając jego umiejętności, umożliwiły mu uzyskanie tytułu oficera inżynierii wojskowej. Egzamin zdał pomyślnie. W 1857 r. z powodu złego stanu zdrowia pozwolono mu na opuszczenie Kaukazu.

Na zesłaniu ujawnił zainteresowania alpinistyczne i literackie. Nawiązywał współpracę z przedstawicielami kaukaskiej inteligencji, m.in. pod wpływem tych kontaktów podjął się przetłumaczenia na język polski poematu Szota Rustawelego z XII/XIII w. pt. *Rycerz w tygryziej skórze*. W 1863 r. opublikował go na łamach „Biblioteki Warszawskiej”. Zwracał uwagę na folklor; zbierał kaukaskie przysłowia. Niektóre z nich opublikował w języku polskim.

Istotny nurt jego zainteresowań stanowiło rozpoznawanie kaukaskiej roślinności. Uznawano go za prekursora badań zasięgu występowania poszczególnych okazów roślin¹². Jako podróżnik sporządzał reportaże z ekspedycji, m.in. z dużą wnikliwością opisał *Przejazd przez szczyty Kaukazu*. Zwrócił uwagę na szlak wiodący przez wysokie grzbiety górskie z Tyflisu do Władykaukazu. Opis ten uznaje się za jeden z najbardziej interesujących spośród charakterystyk sporządzanych przez różnych podróżników. Opisał też szlak wiodący z Tyflisu pod Ararat. Przebył go w 1855 r. w czasie podróży z Tyflisu do Nachiczewanina, dokąd udawał się w ramach zlecenia służbowego – budowy w Nachiczewaniu szpitala wojskowego.

Po powrocie z Kaukazu przebywał na leczeniu sanatoryjnym w Szczawnicy i Zakopanem. Zajmował się rozpoznawaniem zagadnień ludoznawczych, m.in. gwar i demologii ludności góralskiej oraz badał rozmieszczenie geograficzne roślin. Jego ustalenia spotykały się z uznaniem specjalistów.

11 L. Hayto, *Łapczyński Kazimierz*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 18, Wrocław 1973, s. 208–209; B. Baranowski, *Gruzińskie zainteresowania Kazimierza Łapczyńskiego*, „Acta Universitatis Lodzianae. Folia Historiae”, 1981, nr 8, s. 3–14.

12 J. Truszkowski, *Twórca socjologii roślin*, „Wszechświat”, 1969, nr 4, s. 108.

W jego biografii charakterystyczne były konteksty pogranicza. Kaukaz postrzegał jako mozaikę narodowości i etniczności. Zwracał uwagę na komunikację językową, sferę zwyczajów i obyczajów oraz ich przenikanie się. Podkreślał w integracji wielu narodów rolę obecności carskich garnizonów. Łatwo nawiązywał kontakty kulturowe ze społecznościami, z którymi przyszło mu wykonywać zadania wojskowe i hobbistyczne. Ujawniał zrozumienie dla pielęgnowania odrębności kulturowej poszczególnych społeczności, w tym ich dziedzictwa przeszłości. Postrzegał pogranicze w wymiarze rozmieszczenia różnych grup etnicznych zarówno w Dagestanie, jak i Gruzji. Podkreślał ogniwa łączące poszczególne grupy narodowe w jedną przestrzeń kaukaską.

Karol Bohdanowicz (1864–1947)¹³ pochodził z Witebszczyzny (urodził się w miejscowości Lucyna). Uczył się w średniej szkole w Niżnym Nowogrodzie, a po jej ukończeniu studiował w Instytucie Górniczym w Petersburgu, gdzie uzyskał w 1866 r. tytuł inżyniera górnika. Jako student uczestniczył w ekspedycjach naukowych rozpoznających geologicznie Ural i Azję Centralną. Na przełomie XIX i XX w. skierowano go do badania południowo-wschodniej części głównego grzbietu Kaukazu. Uzyskane wyniki stały się podstawą do przygotowania dysertacji doktorskiej zatytułowanej „Dwa przekroje głównego grzbietu Kaukazu”. Obronił ją w 1903 r. Wykorzystując wyniki tych badań, przygotował także studium: *System Dibrora w południowo-wschodnim Kaukazie*. Od 1902 r. Bohdanowicz pracował jako wykładowca geologii na macierzystej uczelni; w 1903 r. został powołany na stanowisko profesora nadzwyczajnego, a 6 lat później został profesorem zwyczajnym. W latach 1901–1912 równoległe z pracą na uczelni prowadził badania terenowe na Kaukazie. Dużo uwagi poświęcał rozpoznawaniu złóż ropy naftowej, zwłaszcza w rejonie szemachyńskim w azerbejdżańskiej przestrzeni kulturowej.

Dużo miejsca w badaniach Azji Centralnej poświęcił m.in. geologii terenów położonych wzdłuż trasy Kolei Transyberyjskiej między Tomskiem a Irkuckiem; zajmował się także poszukiwaniem złóż złota na Półwyspie Czukockim, na Kaukazie i obszarach pobraża Oceanu Lodowatego.

Mimo oficjalnej akceptacji carskiego porządku politycznego ujawniał kresowe nieposłuszeństwo wobec władz. Na przykład na znak protestu przeciwko reakcyjnej polityce edukacyjnej podjął decyzję o odejściu z pracy dydaktycznej. Po dwóch latach powrócił do pracy na uczelni i wykładał na nowo utworzonym Wydziale Geografii

13 A. Kijas, *Polacy w Rosji od XVII wieku do 1917 roku. Słownik biograficzny*, Warszawa–Poznań 2000, s. 27–29.

Fizycznej. Był też w 1915 r. wiceprezesem Société Géologique de France. W 1919 r. przeniósł się na tereny nowo utworzonego państwa polskiego. W 1920 r. objął obowiązki prezesa Polskiego Towarzystwa Geograficznego. W latach 1921–1935 był profesorem Akademii Górniczo-Hutniczej w Krakowie. W 1935 r. przeszedł na emeryturę. Uczelnią wyróżniła go tytułem honorowego doktora. Jako emeryt w 1938 r. objął kierownictwo w Państwowym Instytucie Geologicznym w Warszawie. W czasie drugiej wojny światowej pozostawał w Warszawie. Pracował nad monografią *Surowce mineralne świata*. Ukazywała się ona drukiem w latach 1951–1953. Po zakończeniu drugiej wojny światowej włączył się w odbudowę polskiej służby geologicznej, a w tym Państwowego Instytutu Geologicznego. W 1946 r. jego imię nadano przylądkowi na południu wyspy Sachalin oraz wulkanowi na wyspie Paramuszyr w grupie Wysp Kurylskich, lodowcowi w Górach Środkowokamczackich oraz miejscowości na Syberii Zachodniej. W jego biografii ujawniły się różne kontakty kresowości, w tym łatwość przystosowania i aktywność w zmieniającej się rzeczywistości politycznej, odwaga i przedsiębiorczość w podejmowaniu wyzwań badawczych i organizacyjnych, wysokie aspiracje w pracy zawodowej.

Władysław Massalski (1859–1932)¹⁴ pochodził z Wileńszczyzny. Z wykształcenia był przyrodnikiem, ukończył studia na Uniwersytecie w Petersburgu. Od 1885 r. w ramach działalności Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego prowadził badania na Kaukazie i w Azji Centralnej. Odnosił sukcesy w propagowaniu uprawy bawełny, wskazywał obszary, które były najbardziej korzystne do jej uprawy. Prowadził obserwacje klimatologiczne i etnograficzne. Wyniki swoich badań publikował, spotykały się one z wysoką oceną specjalistów. W 1919 r. został profesorem na nowo utworzonym uniwersytecie w Taszkencie. W 1922 r. przeniósł się do Warszawy. Ujawnił dużą aktywność organizacyjną, m.in. współorganizował Towarzystwo Azjatyckie i Instytut Wschodni. Był m.in. prezesem Polskiego Towarzystwa Geograficznego.

Hieronim Stebnicki (1832–1897)¹⁵ pochodził spod Żytomierza. Był absolwentem Akademii Sztabu Generalnego w Petersburgu. W 1856 r. został skierowany do Kaukaskiego Okręgu Wojskowego do rozpoznawania topograficznego regionu. Wykonywał pomiary i zdjęcia topograficzne. Współpracował tam z Józefem Chodźko, po którym

14 *Słownik biologów polskich*, red. S. Feliksiak, Warszawa 1987, s. 359–360.

15 A. Chodubski, *Hieronim Stebnicki i jego działalność geodezyjna i kartograficzna na Kaukazie*, w: *Swoistości cywilizacyjne, kwestie narodowościowe i polonijne*, red. A. Chodubski, Toruń 1997, s. 125–137.

w 1867 r. przejął stanowisko naczelnika topografów wojskowych. W 1868 r. sporządził mapę rzeźby Kaukazu. Brał też udział w rozpoznawaniu topograficznym Azji Centralnej. W latach 1877–1878 władze carskie zleciły mu wyznaczenie linii granicznej z Turcją. Wyniki badań publikował w renomowanych czasopismach, m.in. na łamach „Wędrowca” i „Wszeczeświata”. Był członkiem korespondentem Rosyjskiej Akademii Nauk. W pracy geodezyjnej i kartograficznej chętnie zatrudniał Polaków. W 1895 r. został wiceprezesem Rosyjskiego Towarzystwa Naukowego. W hierarchii rang wojskowych był generał-majorem.

Józef Talko (1838–1906)¹⁶ pochodził spod Żytomierza. Studia ukończył w Kijowie. Pracował jako lekarz wojskowy w Tyflisie. Wykazywał duże zainteresowanie obecnością lekarzy Polaków na Kaukazie. Zamieszczał jako korespondent informacje o stanie zdrowotności na Kaukazie, m.in. na łamach „Kliniki”. W działalności lekarskiej ujawniał zaangażowanie w życie społeczne, był otwarty na różne znaki kultury narodów Kaukazu. W 1872 r. przeniósł się do Lublina, gdzie był ordynatorem w szpitalu wojskowym.

Stanisław Zuber (1893–1947)¹⁷ wywodził się ze Lwowa, gdzie jego ojciec Rudolf Zuber (1858–1919) był profesorem geologii na Uniwersytecie Jana Kazimierza. Obaj zajmowali się rozpoznawaniem występowania ropy naftowej i gazu ziemnego w rejonie Baku nad Morzem Kaspijskim. Stanisław Zuber aktywnie uczestniczył w życiu społecznym. Był m.in. w okresie przemian rewolucyjnych przewodniczącym Związku Młodzieży Polskiej w Baku. Po przemianach ustrojowych wyjechał do Włoch, gdzie prowadził działalność geologiczną, m.in. na Sycylii. W 1947 r. został tam zamordowany.

W XX w. w nowej rzeczywistości ustrojowej Polacy zamieszkujący na Kaukazie musieli zrezygnować oficjalnie z identyfikacji z polskością, aczkolwiek w sferze życia prywatnego wiele osób dawało wyraz przywiązania do swojej kresowej ojczyzny, w tym czasie ujawniło się zacieranie wyraźnej granicy między polskością a białoruskością, ukraińskością, litewskością, rosyjskością.

Wśród różnych osobowości kresowych przebywających na Kaukazie ujawnił się m.in. Mitrofan Downar-Zapolski (1867–1934)¹⁸. Pochodził on z ziemi witebskiej, skąd przeniósł się do Kijowa, gdzie zajmował się działalnością naukowo-dydaktyczną

16 S. Kościński, *Słownik lekarzów polskich*, Warszawa 1888, s. 507–511.

17 S. Zieliński, *Mały słownik pionierów polskich kolonialnych i morskich*, Warszawa 1933, s. 636–638.

18 A. Chodubski, *Mitrofan Downar-Zapolski (1867–1934)*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, 1994, z. 2, s. 105–114.

z zakresu zarządzania. W okresie przemian rewolucyjnych wyjechał na Kaukaz. Tworzył szkolnictwo w Władykaukazie, a następnie w Baku, gdzie był m.in. współorganizatorem uniwersytetu. Po kilku latach przeniósł się na Białoruś, do Mińska, gdzie włączył się w nurt pracy naukowej oraz aktywności kulturowej. Przygotował do druku np. *Historię Białorusi*. Na początku lat trzydziestych XX w. jego postawa ideowa i działalność intelektualna nie zyskiwała akceptacji władz politycznych. W tej sytuacji opuścił Białoruś. Udał się do Moskwy, gdzie zmarł nagle.

Józef Jeśman (1868–1955)¹⁹ pochodził z rodziny ziemiańskiej zamieszkującej w Jeśmanach w przestrzeni kulturowej Białorusi. Studia ukończył w Petersburskim Instytucie Technologicznym na kierunku hydraulika, hydromechanika i hydroenergetyka. Podjął pracę w macierzystej uczelni. W 1917 r. oddelegowano go do przeprowadzenia kontroli hydroelektrowni w Tbilisi. Wir wydarzeń rewolucyjnych spowodował, że w regionie musiał pozostać. W 1918 r. zamieszkał we Władykaukazie, gdzie zajmował się organizowaniem szkolnictwa wyższego. W 1922 r. powierzono mu zadanie tworzenia szkolnictwa politechnicznego w Baku. W latach 1922–1928 był rektorem Azerbejdżańskiego Instytutu Nafty i Chemii. Równoległe z tą działalnością prowadził pracę dydaktyczną na uniwersytetach w Baku i Tbilisi, współtworzył Azerbejdżańską Akademię Nauk, a w niej Instytut Energetyczny, któremu nadano w 1943 r. jego imię. Wykazywał dużą aktywność naukową z zakresu energetyki i hydroenergetyki.

W Instytucie Energetycznym podjęli później pracę jego dwaj synowie. W prezentacji swojego pochodzenia narodowego wskazywali, że z tradycji kulturowej czuli się Polakami, z rodowodu przestrzennego – Białorusinami, z wykształcenia – Rosjanami. W postawach kulturowych ujawniali cechy typowe dla ludzi pogranicza.

Aleksander Makowielski (1884–1969)²⁰ pochodził z Grodna. Studiował filozofię na Uniwersytecie w Kazaniu. Po przemianach rewolucyjnych udał się do Baku, gdzie został zaproszony do organizacji życia naukowego i dydaktycznego na nowo utworzonym uniwersytecie. Dał się poznać jako wielkiej klasy uczonej, współtwórca rozwoju nauk humanistycznych. Przejawiając związki z Grodnem, przekazał swój dorobek instytucjom kultury tego miasta.

Natalia Miklaszewska (1909–1981)²¹ wywodziła się z Starodębu, w guberni czernichowskiej. W latach dwudziestych XX w. trafiła na Syberię. W 1928 r. w Nowosybirsku

19 A. Chodubski, *Józef Jeśman (1868–1955)*, „Nauka Polska”, 1989, nr 6, s. 207–213.

20 A. Chodubski, *O zasługach Aleksandra Makowielskiego dla rozwoju nauki i oświaty w Azerbejdżanie*, „Kultura i Edukacja”, 1994, nr 2–3, s.149–158.

21 A. Chodubski, *Polacy w Azerbejdżanie*, Toruń 2004, s. 282–283.

ukończyła szkołę średnią. Przez 5 lat pracowała na Syberii jako wiejska nauczycielka. W 1931 r. przybyła do Baku, gdzie jej siostra pracowała jako artysta plastyk. W 1935 r. ukończyła średnią szkołę sztuk pięknych, a w 1942 r. historię na Uniwersytecie Azerbejdżańskim. Pracując zawodowo i naukowo, zajmowała się rozpoznawaniem azerbejdżańskiej sztuki. Związana była z Instytutem Architektury i Sztuki Azerbejdżańskiej Akademii Nauk. Należała do najbardziej rozpoznawanych historyków sztuki w Azerbejdżanie. Jej działalność była wysoko ceniona przez ludzi nauki oraz władze polityczne. W płaszczyźnie biografii narodowej określała się mianem Rosjanki, jako że w kulturze rosyjskiej wyrastała i zdobywała wykształcenie. Aczkolwiek w wymiarze prywatnym identyfikowała się z kulturą polską, ukraińską i żydowską. Chętnie nawiązywała kontakty z przedstawicielami tych narodów.

Wanda Urłowska (1905–1992)²² pochodziła z Brześcia nad Bugiem. Podczas ewakuacji ludności w czasie pierwszej wojny światowej wraz z rodziną trafiła do Baku. Tam pozostała na stałe. Zdobyła wykształcenie w dziedzinie bibliotekarstwa. Podjęła pracę w bibliotece Azerbejdżańskiej Akademii Nauk. Była osobą szeroko rozpoznawaną w środowisku naukowym. Podkreślała swoje przywiązanie do polskości. Dbała o pielęgnowanie kultury języka polskiego. Utrzymywała kontakty z Polską i Polakami. Szczególną okoliczność stanowił fakt, że jej brat Adam Czaplewski (1914–1982) był zastępcą szefa Sztabu Generalnego Wojska Polskiego oraz komendantem Akademii Sztabu Generalnego. Był absolwentem Oficerskiej Szkoły Piechoty w Baku. Wanda Urłowska wykazywała dużą aktywność w przestrzeni integracji Polaków zamieszkujących w Azerbejdżanie oraz na Kaukazie. Udzielała pomocy organizacyjnej osobom zajmującym się rozpoznawaniem zagadnień polonijnych.

Obecność Polaków na Kaukazie była widoczna w rozwoju różnych form aktywności i działalności kulturowo-cywilizacyjnej, nierzadko nawet egzotycznej, np. przy ochronie świątyni czcicieli ognia, w której zamieszkiwał przez ponad pół wieku Gabriel Wrzosek, wywodzący się z litewskiej przestrzeni kresowej. Utracił on kontakt z rodziną, aczkolwiek w podeszłym wieku recytował i śpiewał piosenki, które poznał w dzieciństwie²³.

W refleksji uogólniającej zauważa się, że: 1) Polacy wywodzący się z polskiej przestrzeni kresowej zaznaczali w XIX i XX w. wyraźnie swoją obecność kulturowo-cywilizacyjną; 2) wyróżnili się odwagą działania, przedsiębiorczością, przystosowawczością,

22 A. Chodubski, *Azerbejdżan – Polska*, s. 247–248.

23 A. Chodubski, *O świątyni czcicieli ognia Ateszgiach. Z relacji polskich zesłańców i podróżników*, Elbląg 1991.

tj. cechami określanymi mianem typowo kresowych; 3) cieszyli się szacunkiem i zrozumieniem ze strony narodów Kaukazu; 4) w ich postawach i zachowaniach uzewnętrzniały się liczne sprzeczności, z jednej strony podkreślali tzw. wyższość kulturową, a z drugiej – zwracali uwagę na swoją niemoc funkcjonowania w obcej rzeczywistości kulturowej, a zwłaszcza politycznej, wskazywali na ograniczenie swoich praw, czego następstwem jest funkcjonowanie „obcych” wśród „obcych”; 5) w swoich biografjach ujawniali różne konteksty pochodzenia narodowego. Wskazywali na przywiązanie do przestrzeni, z których się wywodzili, do związków z kulturą polską oraz z rzeczywistością rosyjską, w której przyszło im żyć, zdobywać wykształcenie i pracować zawodowo.

Streszczenie: W opracowaniu wskazuję, że Polacy wywodzący się z polskiej przestrzeni kresowej zaznaczali w XIX i XX w. wyraźnie swoją obecność kulturowo-cywilizacyjną. Wyróżnili się odwagą działania, przedsiębiorczością, przystosowawczością, tj. cechami określanymi mianem typowo kresowymi. Cieszyli się szacunkiem i zrozumieniem ze strony narodów Kaukazu. W ich postawach i zachowaniach uzewnętrzniały się liczne sprzeczności. Z jednej strony, podkreślali tzw. wyższość kulturową, a z drugiej – zwracali uwagę na swoją niemoc funkcjonowania wobec obcej rzeczywistości kulturowej, a zwłaszcza politycznej, wskazywali na ograniczenie swych praw, czego następstwem jest funkcjonowanie obcych wśród obcych. W swoich biografjach ujawniali różne konteksty pochodzenia narodowego. Wskazywali na przywiązanie do przestrzeni, z których się wywodzili, do związków z kulturą polską oraz z rzeczywistością rosyjską, w której przyszło im żyć, zdobywać wykształcenie i pracować zawodowo.

Słowa kluczowe: biografia, Polacy na Kaukazie, pogranicza, aktywność kulturowa, tożsamość narodowa

Bibliografia

- Biblioteka Jagiellońska, Korespondencja Kraszewskiego.
Andrzejkiewicz Michał Butowt, „Przegląd Literacki”, 3 (1998) nr 2.
Baranowski B., *Gruzińskie zainteresowania Kazimierza Łapczyńskiego*, „Acta Universitates Lodziensis. Folia Historia”, 1981.
Chodubski A., *Azerbejdżan – Polska. Odsłony kontaktów kulturowych*, Toruń 2015.
Chodubski A., *Hieronim Stebnicki i jego działalność geodezyjna i kartograficzna na Kaukazie*, w: *Swoistości cywilizacyjne, kwestie narodowościowe i polonijne*, red. A. Chodubski, Toruń 1997.
Chodubski A., *Józef Jaśman (1868–1955)*, „Nauka Polska”, 1989, nr 6.
Chodubski A., *Kresy jako specyficzna wartość cywilizacyjna*, w: *Kultura pogranicza – pogranicze kultur*, red. A. Bobryk, Siedlce–Pułtusk 2005.

- Chodubski A., *O świętyni czcicieli ognia Ateszgiach. Z relacji polskich zesłańców i podróżników*, Elbląg 1991.
- Chodubski A., *O zasługach Aleksandra Makowielskiego dla rozwoju nauki i oświaty w Azerbejdżanie*, „Kultura i Edukacja”, 1994, nr 2–3.
- Chodubski A., *Polacy litewscy na kaukaskim zesłaniu w XIX i na początku XX wieku*, w: *Litwa. Dzieje, naród, kultura*, red. G. Lemanaité, P. Bukowiec, Kraków 1998.
- Chodubski A., *Polacy na Kaukazie po powstaniu styczniowym*, „Przegląd Polsko-Polonijny”, 2012, nr 4, z. 2.
- Chodubski A., *Polacy w Azerbejdżanie*, Toruń 2004.
- Chodubski A., *Wartości kulturowe pogranicza polsko-wschodniosłowiańskiego w warunkach ujawniających się znaków globalizacji świata*, w: *Wielojęzyczność i wielokulturowość na pograniczu polsko-wschodniosłowiańskim*, red. Z. Abramowicz, Białystok 2002.
- Chodubski A., *Zainteresowania kaukazologiczne Michała Butowta Andrzejkowicza*, <http://www/b492894500.nazwa.pl/biblioteka>.
- Hayto L., *Łapczyński Kazimierz*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 18, Wrocław 1973, s. 208–209.
- Kijas A., *Polacy w Rosji od XVII wieku do 1917 roku. Słownik biograficzny*, Warszawa–Poznań 2000.
- Koźmiński S., *Słownik lekarzów polskich*, Warszawa 1888.
- Łada-Zabłocki T., *Poezje*, Petersburg 1895.
- Reychman J., *Podróżnicy polscy na Bliskim Wschodzie w XIX wieku*, Warszawa 1972.
- Słownik biologów polskich*, red. S. Feliksiak, Warszawa 1987.
- Truszkowski J., *Twórca socjologii roślin*, „Wszechświat”, 1969, nr 4.
- Zwolski B., *Chodźko Józef*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 3, Kraków 1937, s. 385–386.